

LJETOPIS EVGENIJA KUMIČIĆA

1850. 11. siječnja rođen je u Brseču, na istočnoj istarskoj obali, Evgenij Kumičić, kao najmlađe od desetoro djece pomorca I trgovca Tome Kumičića i Marije rođ. Filipaš.

1851. Pošao u privatnu pučku školu u Brseču.

1855. Završni ispit pučke škole položio u Kastvu.

1861 – 66. Pohađao prvi pet razreda hrvatske gimnazije u Rijeci.

1866 – 67. Polazio prvo polugodište šestoga razreda u talijanskoj gimnaziji u Zadru.

1867. Vratio se u hrvatsku gimnaziju u Rijeci.

1870. Položio ispit zrelosti u hrvatskoj gimnaziji u Rijeci.
Upisao studij medicine u Pragu.

1871. Na očev i bratov nagovor prešao na studij povijesti, zemljopisa i filozofije na bečkom sveučilištu.

1873. Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beču.

1873 – 74. Jednu školsku godinu bio je gimnazijskim suplentom u Splitu.

1874 – 75. Služio je dobrovoljački vojni rok u Zagrebu.

1875. Odlazi u Pariz, uranja u politički i kulturni, osobito kazališni i književni život francuske metropole.

1877. Napustio je Pariz i pošao u Italiju. Šest mjeseci je proboravio u Veneciji. U jesen te godine otišao je u Beč, gdje se spremao za rehabilitacijski ispit iz svoje glavne struke i slušao predavanja iz francuske književnosti.

1878. Pozvan je pod pušku i s austrijskom vojskom prešao Savu, ostavši u Bosni punih osam mjeseci.

1879. Shrvan reumatizmom i ratnim posljedicama poslan u Krapinske Toplice na liječenje i oporavak.

Sprijeteljivši se s barunom Metelom Ožegovićem kratko vrijeme je bio privatni učitelj njegovim unucima.

Postao je profesor na zagrebačkoj realnoj gimnaziji i povjerenik za francuski jezik na ispitima za candidate koji se osposobljavaju za učitelje francuskog jezika.

Objavio je u sušačkoj "Slobodi" pripovjetku *Slučaj* pseudonimom E. K. Bersečanin.

1881. Objavio je u "Slobodi" *Olgu i Linu* i *Jelkin bosiljak* pod pseudonimom Jenio Sisolski – prema brdu Sisolu nad Brsečom.

1882. Izišli su mi u "Vijencu" *Neobični ljudi*, a u sušačkoj "Hrvatskoj vili" *Primorci*. Vjenčao se s Marijom Maršić, djevojkom iz ugledne varaždinske građanske obitelji.

1883. Nije prihvatio premještaj iz Zagreba u Osijek pa se nakon polugodišnjeg dopusta odrekao

nastavničke službe i posvetio se samo politici i književnosti.

Odbio je poziv iz Bugarske da u Sofiji predaje francuski jezik.

Prihvatio je uredništvo "Hrvatske vile", koja je iz Sušaka preseljena u Zagreb.

U "Viencu" izlazi roman *Začuđeni svatovi*.

U "Hrvatskoj vili" objavljuje članke *O romanu i Ivan Turgenjev*.

1884. Matica hrvatska mu je tiskala *Gospođu Sabinu*, a u "Novoj slozi" objavljena mu je pripovijetka *Ubito ga vino*.

Izabran je u Varaždinu za zastupnika u Hrvatskom saboru.

U Saboru je njegov izbor proglašen prijepornim, a zbog sudjelovanja u jednom bučnom pravaškom prosvjedu zajedno s Antunom Starčevićem isključen je s osam saborskih sjednica.

1885. Kumičićev izbor u Saboru nije ovjeren radi prigovora da nije hrvatski državljanin.

Na to mu je grad Zagreb podijelio povelju pravoga zagrebačkog građanina.

Na ponovnim izborima u Varaždinu pobijedio je svog mađarskog suparnika Imbru pl. Josipovića.

1886. Postao je urednikom "Hrvatske", glasila stranke prava.

U književnom listu "Balkan" izlaze mu zapisi *Pod puškom*.

Matica hrvatska mu je objavila *Sirotu*.

1889. Prestao je biti urednikom "Hrvatske".

U "Domu i svijetu" je objelodanio *Preko mora i Saveznice*.

Matica hrvatska izdala je roman *Teodora*.

U božićnom prilogu "Hrvatske" objavljen je *Crn Božić*.

Kumičić intenzivno uči španjolski, engleski i ruski.

1890. U Hrvatskom narodnom kazalištu izvedena je prva Kumičićeva drama *Sestre*.

U istom kazalištu održana je i premijera komedije *Obiteljska tajna*.

U "Domu i svijetu" tiskana su *Otrovana srca*, a u "Hrvatskoj" Br. 84 i 85.

1891. U "Domu i svijetu" izlazi pripovijetka *Mladost – ludost*, Matica Hrvatska dramu *Obiteljska tajna*.

1892. Izabran je za gradskog zastupnika u Zagrebu.

1892. – 93. U "Domu i svijetu" izlazi *Urota zrinsko – franskopanska*.

1893. U Karlovcu je održao svoj znameniti govor *Hrvatska domovina*.

Izabran je u Brodu na Savi za saborskog zastupnika.

U Hrvatskom saboru oštro je osudio "Hrvatski pravopis" Ivana Broza, zalažući se za dotadašnji korijenski (morfonološki) pravopis.

1896. U raskolu pravaške stranke Kumičić ostaje vjeran Anti Starčeviću stupivši u njegovu Čistu stransku prava.

U "Domu i svijetu" objavljeni su mu *Pobijeljeni grobovi*.

1898. U Zagrebu je izvedena kazališna premijera prerađene drame *Sestre* pod naslovom *Poslovi*.

1899. Objavio je povijesnu raspravu *P. Zrinski I Fr. K. Frankopani i njihovi klevetnici*.

1900. Napisao je dramu *Petar Zrinski*, koja se s velikim uspjehom izvodila u Hrvatskom narodnom kazalištu.

1902. U "Domu i svijetu" izašla je *Kraljica Lepa*.

1903. Prekida liječenje u Varaždinskim Toplicama radi predstavljanja svojim izbornicima u Zlataru.

Tom se prigodom jače prehladio i nakon oporavka u Zagrebu vratio se na liječenje u Varaždinske Toplice.

Iznenadna smrt brata Tome pogoršala je piščevo zdravstveno stanje.

Usprkos bolesti vrši svoje dužnosti u Saboru, ali po liječničkoj preporuci odlazi na oporavak u Komižu k prijatelju župniku Bojaniću.

Stvorio je književna djela živa i danas.

Začuđeni svatovi, Jelkin bosiljak, Preko mora, Sirota, Teodora, Gospođa Sabina, Pobijeljeni grobovi, Urota Zrnisko – frankopanska, Pod puškom,

Govori - zanimljiva su i privlačna štiva i današnjem čitatelju ne samo po svojim domoljubnim i aktualnim silnicama, nego i po propovjedačkom umijeću.

STJEPKO TEŽAK

Ključ kroz književnost

ULOMAK IZ ROMANA " Pod puškom " VIII.

Ciela naša pukovnija bijaše na okupu u Banjoj Luci, te se nekamo spremaše, sudeći po neobičnom komešanju, što se bješe zavrglo u tvrđi.

Ja bijah uvjeren, da ću ostati kod suda brigade.

Kapetan me auditor napokon zavolio ; kad bih prepisivao na čisto njegove zamršene i nečitljive sastavke, nadkapio bi se nad moje rame, pa kad bih izpustio jedan cigli zarezak, stao bi me grditi i sav bi drhtao od biesa, ali ta bi se oluja u malo stišala.

U našoj se sobi čulo tada samo škripanje pera i tiho kašljanje bliedoga pisara.

Auditor nije nikada bio ljubezan s pisarom, a meni je kadšto kazivao smiešne anekdote iz njemačkih novina, pa se grohotom smijao svom kazivanju.

Pisar se nije smio smijati, jer bi se auditor odmah na njega proderao :

Vi jopac! Tiho! Čemu se smijete? Pazite na svoj posao!-

Pisar bi odmah umuknuo i čudno bi žvakao ustima.

Jednog dana bane auditor u sobu ljutit i mrk, i viknu mi, da ustanem i da mu se približim.

I vi ćete k svojoj satniji. Uzalud sam molio, da vas ostave kod mene. Glupost li! Kao da ne ima dosta momčadi! Meni će biti teško bez vas – reče mu auditor i počne me hvalti, a ja se samo čudim i čudim.

Hvaleći me, deset mi je puta rekao, kako me je liepo "dressirao", pa kako žali, što me zovu k satniji, jer da mu ne će valjda biti lako "dressirati" moga nasljednika, kao što je mene "dreessirao", i kako nikako ne može "dressirati" onoga pisara, da bude vrstnim pisarom kod suda naše brigade.

Napokon me stade uvjeravati, da ja nisam nevaljalac i "ein liederlicher Mensch", kako su mu to o meni kazivali mnogi častnici, nego da sam "ein braver junger Man", koga čeka lijepa budućnost.

Dva dana za tim krenusmo ranim jutrom iz Banja Luke prema jugu, ciela naša pukovnija, a bilo je i druge vojske, pješadije i topništva.

Iđah uz Ernesta.

Kiša je tiho sipila, vlažna nam studen probijala mokre haljine.

Bijaše to početkom rujna. Čete je vodio malen i debeo general, čovjek naprasit, mrk.

Duga se povorka svijala među planinama, promičući lagano blatnom cestom.

U suton stadoše neki momci zastajati od umora, jer bijahu već od prije izmučeni.

Pukovnijski liečnik strašno ih je grdio, pljuskao ih, i grozio se svakomu, da će ga dati mušketati.

Momci su se tužili, da im je zlo, da se ne mogu ni maknuti s mjesta, ali ne vjeruje liečnik, nego udri sad po glavi, sad po licu.

Svi su ga mrzili toga liečnika, i častnici i momci, jer postupaše s ljudi veoma prostački.

U našoj pukovniji bilo je i liečnika pričuve, bivših jednogodišnjih dobrovoljaca.

Bila su dvojica, a svako ih je ljubio i štovao, osim njihova šefa, koji je bio i s njima bezobziran i neuljudan, kako su mi to sami kazivali.

Pukovnijski liečnik bijaše srednjeg rasta, crvena lica, prosiede i razčupane plave brade, pljosnata i široka nosa.

Njegove sitne, mutne i crvenkaste oči odavahu čovjeka niskih nagona, pa neku tupu zagriženost i bjesnoću.

Obično je hodao sam, ogledavao se i vrebao na svoj plien, na umorne momke, shrvane od napora. Pogledaš li tog čovjeka bez srca, misliš, ugrist će te i otrovati tvoju zdravu krv.

Ja sam se bio liepo odmorio kod suda brigade, pa sam lako hodao, ali sam se bojao grča, koji bi mi kadšto ukočio desnu nogu, te ne bih mogao ni koraknuti, dok ne bi popustila bol, a to bi trajalo četvrt sata, pa i više.

Kad se naklopi noć, stigismo na Kadinu vodu, gdje svarismo meso i pirinč.

Prenoćismo na golom briegu, na kiši, koja je bez prekida lievala.

Kad bilo na uranku, nebo se malko razvedrilo, pa opet krenusmo prama jugu.

Bijah zadovoljan, da mi je noga zdrava, i nadah se, da ne ću čuti pogrda od pukovnijskog liečnika.

Nakon dva – tri sata hoda, krenusmo s ceste, pa se zabismo u čvor planina, a napokon zalutasmo.

Častnici izsmjehivahu generala.

Mi nismo znali, kamo nas vode, ali smo znali, da ne možemo dalje, jer se dizahu pred nama ogromne klisure.

Nigdje izlaza. Trebalo je, da se vratimo na cestu, gdje smo prije bili.

Opet prošao dan, a ja zdrav kao riba; ni traga grču u nozi.

Prenoćismo u nekoj dolini, uz cestu, a i te noći kišilo sve do zore.

Jedan momak moje satnije nije se probudio, kad zatrubiše trublje.

Bijaše mrtav.

Neki jednogodišnji dobrovoljac nije se mogao ustati na noge, koje mu se bijahu ukočile.

Kad je pukovnijski liečnik izkalio svoj bies na njemu, digoše ga na kola za bolesnike.

Svi drhtasmo od studeni.

U malo udarismo cestom i opet prama jugu.

Bijaše petoga rujna, jednoga četvrtka, negdje oko podne, kad puče pred nama velika dolina Čađavica. Već hodasmo treći dan. Sunce bi kadšto provirilo kroz oblake i razsvietlilo čas šume, čas zelene pašnjake. Spuštasmo se u Čađavicu, gdje su se vidjele mnoge čete.

Znali smo, da ćemo stati u Čađavici.

Moja satnija bijaše jedna od prvih u dugoj povorci, što no se veli; an der tete der colone, kako mi se čini. Već se uzradovah, kako ću zdravo stići u dolinu, do koje nije bilo ni po sata hoda, ali me jednim mahom zakvači grč u desnoj nozi, pa koraknuh jošte nekoliko puta, a napokon sjedoh na nekakav panj, što je ležao na rubu ceste.

Umalo me opazi jedan nadliečnik, čovjek odličan i ljubezan, rodnom planinski Hrvat, pa mi se približi i upita me, što me boli.

Kazah mu, šta je, a on mi ponudi cedulju nekakvu, veleći mi, da idu za pukovnijom kola za bolesnike, pa da pokažem onu cedulju zapovjedniku kola, a taj zapovjednik da će učiniti svoje, kako mu dužnost nalaže.

Ja uljudno zahvalih ljubeznom liečniku, i rekoh mu, da ne će bol dugo trajati, te da ću odmah doći sam u Čađavicu, da ću odmah stići pukovniju.

Nisam ja htio na kola, jer sam dobro znao, kako postupa pukovnijski liečnik sa bolestnicima.

Sjedim na panju i gledam, kako prolazi naša pukovnija.

Momci, mokri i blatni, gaze kaljuže, svako se zamislio.

Kada mi se malo zatim primakne zadnja satnija naše pukovnije, ugledam iza nje mnoge častnike i pukovnijskog liečnika.

Bijahu tu i ona dva liečnika pričuve.

Odmah pomislim: "što sada?" Pukovnijski me liečnik opazi, potrči prama meni, pa zakriešti:

Gle, opet jedne kukavice, "wieder ein feiger Kerl"!

Boli me noga – odgovorih mirno.

Liečnik me stane psovati. U to nam se približe neki častnici i ona dva mlada liečnika.

Jedan me od ovih upita :

Što vas boli?

Noga – odgovorih mu.

Pukovnijski liečnik opet se prodere na mene, da sam “feiger Kerl”, obsipa me i drugim pogrdami, a napokon mi reče, da sam “Hurensohn”, pa mi još pljune u lice.

U hip se osovih i htjedoh iztgnuti bajonetu iz korica, ali mi to zapriečiše ona dva mlada liečnika, uhvativ me za ruku.

Jedan mi šapntnu, da budem za Boga miran, jer da će me ubiti, mušketati.

Sad nasto prava graja među častnici, svi graknuše na pukovnijskog liečnika, veleći mu, da se ne smije tako postupati s vojnicima.

Ja pomislih na majku, na otca, na sve što mi je i sveto i milo, pa sjedoh na panj, i očistih svoje lice.

Bilo mi se smrklo pred očima.

Ostah sam na cesti, shrvan i čemeran, sjedeći na onom panju.

Kada se razabrah, navru mi suze na oči.

Stadoh zatim silaziti u dolinu Čađavicu.

Još nikada u svojem životu nisam bio tužan I ojadan kao onoga dana, na onoj blatnoj cesti, što se vukla kroz vlažnu, muklu i pustu šumu.

Nebo se na zapadu bilo razvedrilo i plavilo se kroz grane drveća, a ja stajah na izbrežku i gledah odaljenu gorsku zapadnu kosu i pomišljah na svoje bajno more, što se veselo iskrilo u onaj čas, tamo daleko iza onih planina.

Tiho je povjetarce duvalo sa zapada, te me obuzela čežnja, silna čežnja, da osjetim miris svoga mora, jer bi onaj blaženi miris bio razblažio moje srce.

A tamo iza onih šumovitih glavica nevoljne Bosne, tamo preko onoga mora dizao se pred mojim duhom siv gradić na surih klisurah, zrcalila se u morskoj dubini biela crkva, a do nje I moj otčinski dom, u kojem je sieda starica ronila suze i uzdisala za svojim sinom.

Tu je staricu tješio moj otac, a ja kano da sam čuo i njega, i glas mu drhtaše.

Razkrilih ruke prema sjajnom zapadu i pomislih : “majko, otče, sve će pogrde i muke strpljivo podnositi, da vas uzmognem jošte jednom zagrliti. U Vašem ću naručju zaboraviti na sve jade I nevolje!...

Za po sata siđoh u Čađavicu, pa se priključih k svojoj satniji.

Bilo u suton, kad se okriepismo hranom, a poslie toga odmorismo malko.

Ernesto bijaše neveseo, a usijavao se, da me utješi, i uvjeriše me, da ćemo se napokon izbaviti nesretne Bosne.

U zoru opremismo se na put. Satnija se nanizala do satnije i svi nešto slutismo, gledajući ozbiljnost na licu častnika.

Eto pukovnika. Nešto govori pukovniji, ali ga ne čujem, jer je daleko od mene.

Govore i četnici, majori sokole momčadi, a napokon prosboriše i satnici nekoliko rieči o junačtvu, i javiše nam, da idemo u tvrdi Ključ, gdje nas čekaju Turci.

Krenusmo put zapada, pa se verasmo među planinama zapuštenom cestom.

Bijaše svanuo prekrasan dan, petak, šesti rujna.

Izprva pjevahu momci, ali do mala umukoše.

Dobro se sjećam, kako će nas požudno pušio cigaretu za cigaretom, te kako sam osjećao nekaku želju, neku nerazložnu znalčnost, da vidim na svoje oči, kako će nas dočekati braća Muhamedanci.

Želio sam, kad već druge nije bilo, da se što prije zametne kreševo.

Čarobarn bijaše kraj, kojim pohodismo; promatrao sam prirodu, i sve mi se činilo prekrasno, kao nikada.

Oko devetog sata padosmo na veliku ravnicu, gdje se čete razdiele, jedne desno, druge lijevo.

Mnogi pitaju : - gdje je taj Ključ?

Pred nama na kraju ravnice, na zapadu, dizala se šumovita gorska kosa, a iza nje pomaljala se druga, gola i klisurasta, što se je duljila u obliku velika polukruga prema jugu i zatvarala nam istočno obzorje.

Vojska, što se bješe odvojila na desno, primicala se po goloj kosi Ključu, koji se još nije vidio, a naša je pukovnija pošla naglim korakom prema zapadu, pod onaj šumoviti brieg.

Kad se primakosmo k briegu, eto pred nama vode, bistre Sane.

Dugo se šuljasmo šikarjem uz obalu, tražeći goli brijeg.

Oblačić dima razplinuo se u sjajnom zraku. Hip za tim puče i druga puška, pa više njih, i u malo nastala živo puškaranje tamo preko ravnice, na onom kršu.

Obuze me čudna uzrujanost. Momčad naše pukovnije počne gaziti Sanu.

Voda mi je bila malne do pasa. Sad prasne nekoliko pušaka sa briega, što se je dizao nad nama: taneta zazviždaju nad našim glavama, nekoji se momci svale u vodi i izčeznu u struji.

Kad se dočepah druge obale, odmah ugledah jednoga kapetana u travi.

Ležao je na leđima, čelo mu je bilo probijeno, krv mu oblila lice.

Odbacismo telećake I stadosmo uzlaziti briegom. Štitila nas gusta šuma.

U po sata izvismo se na vrh, a pred nama puče ključka dolina, u kojoj je varoš Ključ.

Nama nasuprot, preko doline, stršile su okomite klisure, gdje je grad, tvrđa Ključ.

Pod tvrdom probila se Sana, presjekavši klisure.

Sana protiče samo jedan dio doline, pa se svija na lakat, te hrli prema sjeveru.

Ključka je dolina valovita tla.

U njoj bijaše i kuća na osami, u zelenilu dražestnih brežuljaka.

Kroz dolinu vuče se lijepa cesta i diže se lagano prema zapadu, gdje se je izmotala na zeleno sedlo, što prekrasno zatvara onaj zabitni bosanski zakutak.

Naša vojska bijaše doprla do varoši, prebijajući se onom kršovitom kosom, s druge strane rijeke Sane.

Već je bilo u plamenu nekoliko kuća, podalje od varoši.

Mi se spuštamo k jednoj "karauli" gustinom, a kad se izvukosmo na čistinu, pozdraviše nas

Muhamedanci baš nemilosrdno.

Mnogi naši zaglaviše. Naša se satnija srećom dočepa "karaulu", četvorokuta ograđena nekakvim koševima, nabitimi zemljom.

Između koša i koša bijaše toliko mjesta, da možeš kroz njega pucati na neprijatelja.

Muhamedanci utvrdili se na suprotnom briegu, u šumi, ali nam njihovo olovo nije moglo nauditi, jer bijasmo zaklonjeni.

Nismo dugo ostali u "karauli", jer je trebalo nekojim četam pomoći, pa se i naša satnija u malo razsula u lanac po vršku brežuljka.

Sva je već naša vojska bila u kreševu, svuda su u dolini praskale puške, svuda se čula lomnjava, nad četami vijao se dim, satnije su se naše šuljale uz živice, vukle su se od zaravanjika do zaravanjika, a Muhamedanci sipahu ubojita taneta i oprezno uzmicahu na nepristupna mjesta.

Njih se većina bijaše utaborila na klisurah, što se dižu na sjevernoj strani doline, pa nam pucahu u blok.

Bilo ih je i u kućah nekih imućnijih ljudi.

Na brežuljku, nedaleko od moje satnije gruvale su dvie baterije austrijskih topova.

I Muhamedanci imali su dva topa u onoj na pola porušenoj tvrđi, ali nisu imali taneta, pa pucahu prahom, samo da nas zastraše.

Njihovi topovi u malo prestaše gruvati.

Naša satnija sve po malo silazila u dolinu, odakle se već bijahu spasili Muhamedanci.

Kad se dovukosmo u varoš, zapoviediše nam, da navalimo na jednu oveliku kuću, koja bijaše na osami na malenom brežuljku.

Bijaše ta kuća nekoga bega, a iz nje sipahu zrna na naše čete valjda ponajbolji junaci.

Mnogi nam izginuše, dok se primakosmo kući, a onda nahrupismo na široka vrata, banusmo u vežu, sve na zapovjed, pa da ćemo u sprat stepenicami, ali eto na vrhu stepenica desetak junaka. Mi sve čovjek doo čovjeka na stepenica, izmetnemo nekoji puške, svi zauraju, no i Muhamedanci izpališe u nas pištolje i revolvere, neki se od njih svališe, drugi nasruše na naše oštrim handžarom, nastajauk, stiska i komešanje.

Prvi se naši sruše. Muhamedanci sieku, bodeži se i handžari križaju, stepenice škriplju, obavija nas dim. Potisnuše nas niz stepenice i svi se strovalismo u vežu jedan na drugoga.

Mišljah, zagušit ću sem, i nikako se nisam mogao izvuci iz one hrpe.

Oko mene i nada mnogom bilo je i živih i mrtvih.

Kad se razuzlalo ono klupko čovječjega mesa, opazih, da su mi ruke okrvavljene, a tako i haljine, na više mjesta.

Sav bijah zaprljan. Osjećao sam, da nisam ranjen, a na drugo nisam ni mislio.

Izpadosmo iz veže, gdje je među našimi mrtvacima ležalo i nekoliko Muhamedanaca.

Nečija me ruka udari po ramenu. Okrenuh se. Bijaše Ernesto .

Jesi li ranjen ? – upitah ga, videći mu okrvavljeno lice.

Ukočeno me gledaše, a napokon mi reče, da ga ništa ne boli.

Odmah nas zatim poslaše na jedan brežuljak, na južnu stranu doline, gdje smo i prije bili.

Ležali smo potrbuške u paprati, u niskom šikarju, i pucali na suprotni brežuljak sve do noći.

Sva je dolina tutnjila i ječila.

Pred nama bijaše malena staza.

Nasta vedra noć.

Sjedeći uz Ernesta na onoj stazici promatrao sam, kako taneta naših topova udaraju o zidove tvrđe, što se je crnila na sivih klisurah.

Kamenje se rušilo sa zidova i kotrljalo se u Sanu.

Topovi naši pucahu do kasne noći, a onda se sve utišalo, samo bi kadšto vikali Muhamedanci po vrletih.

Čudna bijaše ta vika. U šikarju bi zastenjao po koji ranjenik, zvao bi nas, a mi bismo pritekli k njemu i pomogli mu, koliko nam je bilo moguće.

Oko nas ležalo je i nekoliko mrtvacu, jedan na leđima, drugi potrbuške, treći glavom niz brdo, već kako je koji pao i izdahnuo dušu.

Već je bilo minulo po noći, kad dođoše k nama vojnici od “saniteta”, da potraže ranjenike.

Ernesto mi dugo govorio o svojoj ženi i o svojem sinčiću.

Kad umukosmo, razmišljah i ovo i ono, i slušah prijatelja, kako tiho plače.

Kadšto bi me tužno pogledao.

Još mi se kasnije tužio, da je žedan. Naša satnija cieli dan nije bila ništa okusila. I ja sam pogibao od žeđe.

Sutra dan, u subotu, u prvi rasvit, pozdraviše nas Muhamedanci vrućim olovom.

U hip se zabetnu živo kreševu na svih stranah, po svoj dolini. Umorni, gladni i žedni cieli smo se dan šuljali od brežuljka do brežuljka, od plota do plota, napredovasmo i uzmicasmo, a riedko bismo prestali pucati.

Naš je pukovnik bio dva puta ranjen toga dana.

Vrhovni zapovjednik bio je Wirtemberg.

Muhamedanci počеше negdje po podne uzmicati pred tko bi znao koliko puta jačom silom.

Oni uzmicahu do svojih šuma i klisura.

Pred zapad sunca izplazismo na malen brežuljak.

Naš kapetan poginu čas prije. Tane ga pogodilo u prsa.

Poručnik naše pukovnije i stražmeštar Marko bili su ranjeni.

Na izbrežku razvezasmo se u lanac, momak do momka, u razmaku je jedan, dva koraka.

Ernesto bio mi na desno.

Pred nama bila gusta šuma, u daljini do tri stotine koraka, prama zapadu.

Sunce bijaše pozlatilo vrške drveća i blieštalo nam u oči.

Muhamedanci bez prekida pucahu iz šume.

Mi bismo se pridigli malko i odvrćali svi u jedan mah.

Zrna nam zviždahu oko glava; sad bi zazujila u visini, a sad živo zašumila, zazvrndala, kao da ti je nad hrbtom pukla jaka žica.

Onaj oštri fijuk taneta sto te puta više muči nego li prasak pušaka i gruvanje topova.

Kad ti preleti zrno nad glavom, kao da te je neko ubo nožem u uho.

Naša satnija bijaše u najvećoj pogibelji.

Jedno zrno palo mi uz rame i zabilo se u zemlju.

Bio sam uvjeren, da ću poginuti i mislio sam : na još jedan hip, pa ne vidim sunca.

Roditelji bili su mi neprestano pred očima.

Prasak bivaše sve žešći. Iz šume se dizao dim, taneta su fijukala, sva je dolina tutnjila, čuo se jauk ranjenih, pa se napokon omamih u onoj lomnjava, u onom zaglušnom potresu, te pucah žurno u šumu.

Ciev moje puške bila se razvrćila, ponestalo mi olova, ali nam ga drugi dobacivahu, pa pucaj opet u šumu, prenizko, previsoko, kakogod, samo da grmi, da praska, da ne imaš vremena o ničemu razmišljati. Ernesto je ležao na lievom boku, okrenuv mi leđa. Na jednom me upita, da li imam olova.

Dobacih mu nekoliko naboja. Pridigne se, da zapali, ali mu puška izpane iz ruku, okrene se naglo prama meni, pogleda me, zadrhta, svali se na leđa i protegne se.

Iz lieve mu sljepočice tekla krv.

U isti se hip privučem k njemu i uhvatim ga za ruku.

On mi ju stisne, pogleda me u oči, zausti nešto, pa se opet grčevito trže.

Ernesto, Ernesto ! – viknuh.

Opet mi stisne ruku, pa mi ju izpusti. Obrišem mu krv sa sljepočice i nađem rupicu, te metnem na nju mali prst, misleći u onoj uzrujanosti, da ću mu pomoći, ako dohvatim zrno i ako ga izvučem iz glave.

Pucali smo do tamne noći u šumu. Ernesto je ležao na mjestu, gdje je poginuo.

Gledah ga zapanjeno.

Kašnje izkopasmo do njega grob, pa ga u nj položismo, ja i još dva vojnika.

Ne bih danas znao kazati, kako mi bijaše pri srcu, kad mu pokrih liepo i izmučeno lice zemljom, ali u ovaj čas, kad pišem ove redke, meni se pričinju, kao da osjećam na ustnicah studeni dodir njegovog čela....

Naši zapovjednici mišljahu, da su Muhamedanci još u onoj šumi, te da će u zoru odanle opet na nas navaliti, pa nam s toga naložiše, da ostanemo na izbrežku.

Trebalo je za tim, da svaki momak izkopa sebi jamu, duboku po prilici jednu stopu, a zemlju izkopanu da baci pred jamu da mu bude malenim nasipom, obranom, proti neprijatelju.

I ja izkopah jamu, sve po propisu, i više sam ju puta mjerio, da li je dosta duboka i duga.

Legoh u nju. Bijah posve skršen i duševno i tjelesno, pa mi malne godilo u onoj jami, i pomišljao sam, da će mi biti grobom, ako me sutra dan pogodi tane.

Htio sam, da se živ priučim na ono tiesno mjesto.

kaplje vode, te počeh driemati, onako umoran, i mišljah na Ernesta, koji je bio dva koraka do mene pod zemljom.

Nisam dugo spavao, jer me probudiše, kad je došao na mene red, da pođem na stražu.

Te noći nismo čuli vike Muhamedanaca.

Na brežuljku bilo je mnogo mrtvih.

U razsvanuće, u nedjelju, zapovjediše nam, da ostavimo onaj brežuljak, gdje je naša satnija bila silno nastradala. Ostavimo tužno mjesto, pa se uputismo, kamo nas je zvala trublja.

Sve se čete sakupiše na ravnici do varoši.

Zapovjednici stadoše nas sokoliti, da ćemo protjerati neprijatelja: jedini će naši udariti desno na tvrđu, drugi lievo, da pročiste šumu, a treći će ravno prama zapadu, gdje se bijahu, na izlazu doline, utaboriti Muhamedanci.

Ja bijah među onimi, koji će udariti prama zapadu, na sedlo.

Čete se razidoše na tri strane.

Momčad bijaše već posve klonula.

Mi idasmo cestom i uz nju prama sedlu, oprezno, s bajunetom na cievi.

U malo nabasasmo na vrutak žive vode.

Malne da se ne sgnječismo, jer je već svaki od žeđe umirao.

Idemo, šuljamo se, a Muhamedancem ni traga, ni javlja.

Kad mi na sedlo, opet nikoga. Uđosmo u veliku "karaulu" i tu nađosmo silu komadića od cigareta i nekoliko razbijenih zdjelica za kavu.

Na sedlu oko "karaule" poigravahu dan prije Muhamedanci svoje male, vatrene konje.

Bijah to opazio, dok sam pucao tamo dolje u dolini.

Liepo bijaše vidjeti one konjike u plavilu neba. Čas jedan, čas dvojica, a kadšto i više njih, obigrali bi "karaulu", pa izčezli za sedlo, ne znam kamo.

Bili su to, po svoj prilici, neki odlični begovi, ustaške vođe.

Promatrasmo "karaulu", a za tim opazih, kako je čaroban vidik sa onoga sedla u dolini ključku, pa i tamo prama zapadu na grdne planine, što zatvarahu daleko obzorje.

Sad začusmo viku sa klisura.

Gledasmo, šta je. Naše su čete na vrletih, carski se barjak vije na tvrđi.

Ne ima dakle ni tamo Muhamedanaca.

Prošli su nevidom u noći. Svi se čudimo. Trebaloje, da vidimo, ako su gdje u okolini.

Satnije se opet razidoše na sve strane.

Nakon dva sata hoda stigne naša satnija u neko veliko tursko selo.

To se selo prosulo pod ogromnim klisurama, koje me sjetiše na vrletine moje obale, na moj zavičaj.

Oprezno se primakosmo k selu. Sve bijaše tuj tiho.

Na suroj litici sjedio je gavran, čulo se njegovo gračanje.

I opet se svi čudimo : u selu ne ima žive duše, ali sila purana i pilića.

Sve su kuće otvorene. Uđosmo u neke, a u jednoj nađosmo dvie kape, kakve smo mi nosili.

U selu je voćnjak do voćnjaka, te svi navalismo na zrele šljive i jabuke, a kad se najedosmo, počeoše naši momci loviti purane i kokoši.

Sve što uhvatiše, zaklaše, očistiše i razsjekoše, pa onda u torbu.

Odmorismo se na tratinah među kućama, a napokon krenusmo u Ključ, kamo stigismo u suton.

Častnici se smijahu, videći, kako vire noge i kreljusti purana iz torba naših momaka.

U taboru bilo je mnogo veselih, pilo se i pjevalo.

Na jednom eto glasbe na kraju doline, na onom sedlu.

Što je to? – pitaju se častnici. Ide naša vojska. Otkud? Tko ?

Do mala se približi jedna pukovnija pričuve i utabori se do nas.

Sad se saznalo, zašto su Muhamedanci onako naglo izčezli.

Oni su dobro znali, da im dolazi za leđa ona pukovnija, pa mudro odmakloše, pošto nam zadaše onolikh jada.

Onaj stražmeštar, koji nam je dielio meso, nije znao, da mi je drug, Ernesto, poginuo, pa mi je s toga dao porciju za dva momka.

Nisam se sjetio, da mu kažem, kako ću kuhati za sebe samoga. Bio to velik komad mesa, a ja odlučih, da ga spečem.

Iztešem ražanj i prislonim ga k ognju.

U taboru bilo veselo. Večer bijaše tiha.

U malo zasjaše prve zvijezde na vedrom iztočnom nebosklonu.

Nad onim zelenim sedlom treptila je krupna večernjica i sve mu se lagano primicala.

U taboru čulo se prštanje vatre, mnogo se plamena mirno dizalo u vis, i bile su ožarene hrpe vojnika, svjetlo je padalo na živice, na drveće, na travu, na bajunete, na puške, na velika kola, a dim se svalio na južnu planinu i lieno se povlačio nad vršci drveća.

Nad Sanom, tamo na kraju doline, titrala je tanka magla, i odande je čužio vlažni noćni dah, lagano je strujio našim taborom prama jednom brežuljku, odkud nisam mogao skinuti očiju, jer sam tražio mjesto, pred onom mrkom i ukočenom šumom, mjesto, gdje smo ukopali Ernesta.

Vrteći po malo ražanj, legoh u travu pa tvrdo usnuh.

U zoru se probudih i spazih u pepelu svoju zgorenu pečenku.

U ponedjeljak, devetoga rujna, čim je ogranulo sunce, pođosmo na telećake, koje bismo vrgli od sebe, kad se zametnulo kreševo.

Prevalismo brieg na južnoj strani ključke doline i siđosmo u šikarje, ali kako da nađeš svoj telećak. Tuj nabasamo na desetak mrtvaca naše pukovnije.

Na brzinu ih ruku ukopasmo.

Uzeh jedan telećak i nađoh u njem dva šarena rubca, crven i mirisav sapun, malen mlin za kavu od neke žute kovine, valjasta oblika, nešto ruberine i kožnatu torbicu.

U toj torbici bijaše do trideset žutaka.

Bit će cekini, misliš u prvi mah. Momci se sjatiše oko mene, pa ih stadoh darivati, komu jedan komu dva komada, ali oni odmah razabraše, da su to nekakve "špiljmarke".

Žao mi je, što nisam našao svoga telećaka, jer sam u njem nosio svoje bilješke.

Kad se povratismo u tabor, zapovjediše nam, neka očistimo svaki svoje oružje, a onda nam rekoše, da se smijemo cijeli dan odmarati. Službu obavljaše pukovnija, koja bijaše došla u Ključ poslie okršaja.

Nas nekoliko "dobrovoljaca" pođosmo u varoš Ključ, što leži na lievoj obali Sane.

Varoš broji do dvie hiljade stanovnika, većinom Muhamedove vjere.

Mnoge su kuće bile oštećene od taneta.

Ljudi nas gledahu prestrašeno. Kupismo duhana, pa se udaljismo nekoliko stotina koraka i stadosmo uz vodu Sanu.

Korito bijaše široko na onom mjestu, a voda plitka i bistra.

U jedan mah skinusmo sa sebe haljine, pa poskakasmo u vodu i svu uzpljuskasmo i zapjenismo.

Liepo se okupasmo.

Za tim oprasmo svoju ruberinu i razgrnusmo ju po žeravici i po vrbah, da se osuši.

Dan bijaše vedar, od nikud ćuha, sunce bilo visoko odskočilo od vrleti i zlatilo nas, dok smo ležali na nizkoj obali, kao čopor Indijanaca.

Popušili bismo cigaretu, pa opet skočili u vodu, plivali od obale do obale, okrenuli se na leđa i razširili ruke i noge, a struja nas nosila i ljuljala.

Vješasmo se o grane drveća, što se sagnulo nad vodu, zalietasmo se jedan na drugoga, valjasmo se u zelenom mulju, pa onda opet roni, pliskaj, hvataj drugog za šiju, da ga potisneš pod vodu, koja se je oko nas iskrila u srebrnom razprahu.

Bijaše nam kao da smo se preporodili, osjećasmo neopisivu lagodu, među nama i sunčanimi traci nije bilo poderanoga i zaprljanoga vojničkoga odijela.

Oni nas traci milovahu, pobijahu nam kožu, kao kad smo bili dječaci, kad smo ležali na vrućem piesku uz modro more.

Bilo nam je drago, što smo živi.

Dugo se vremena valjasmo u travi; dok su nam se haljine osušile.

Pred nama strujila je Sana među voćnjaci i blieštala se na mjestima kao da je posuta zlatnima i srebrnima ljuskami.

A tamo na kraju doline, gdje se Sana naglo savija, prale su rublje dvie žene u hladu osamljena hrasta, zagazivši do koljena u vodu.

S jedne nam strane bila šuma, a s druge sive vrleti i one zapuštene kule; po stienah, po tratinah, po strništih ležali su naši mrtvaci.

Mi smo ih nabrojili petnajst; toliko ih se vidjelo s mjesta, gdje smo mi bili.

Dok smo mi pušili na tratini, prošli su vojnici dva puta mimo nas noseći mrtvace na kratkih nosilih, a mrtvacem visjele su noge na jednu stranu, glava u drugu, lica bijahu im tamnožuta, grčevito nakrivljena, kosa okrvavljena, prsti modri i mršavi, usta razinuta, crna.

Oko podne povratismo se u tabor.

U varoši bijah kupio hartije, crnila i pero. Do moje satnije bila jedna široka, prazna bačva ; njezinom dnu napisah list roditeljem.

Neki momci, koji nisu znali pisati, čudili su se mom peru, jer da leti po hartiji kao i ono njihova župnika. Gospodin im kapral to razjasni, kazav im, da ja pišem valjda kod "preture".

E kad je tako, kimnuše ostali, nije čuda.

Bilo ih je desetak oko bačve i gledahu zapanjeno, dok sam crtao dolinu ključku, kako sam najbolje znao, toliko da moji saznaju, kako je dolina zatvorena s dva briega, kako teče Sana, pa gdje smo mi stajali, a gdje Muhamedanci.

Neki me momak umoli, da mu pišem kući.

Kad mu pročitah pismo, svi me momci udivljeno gledahu.

Nikad ne ću više doživjeti onako povoljne kritike.

Bijah u kratko opisao cijeli okršaj.

" E, baš je tako bilo!" " Valja ti pero!" " To nije bez vraga!" " Ne luduj, ima on soli u glavi!"

Tako su momci Dalmatinci, govorili.

Sada svi navališe, da im pišem.

Jedan mi obećao, da će mi za plaću tri puta očistiti pušku, drugi mi htio platiti crnu kavu, treći me nudio duhanom.

Pravo slavlje! Nikako im nisam mogao odoliti. Pisao sam cijelo po podne, do sutona.

X.

Sljedeći dan krenu naša pukovnija iz Ključa u dolinu Čađavicu.
Hodasmo tri – četiri sata. Nismo znali, kamo ćemo odatle.
U Čađavici ostasmo jedan dan, prenoćismo, a u zoru se vrnusmo istim putem u Ključ.
Mišljasm, da su se povratili Muhamedanci na svoje klisure.
Kad stigasmo u Ključ, saznasmo, da im ne ima traga.
U večer pođe jedan dio naše satnije na stražu na ono sedlo, gdje je bila velika karaula.
Više sam puta u noći bio vedette.
U razsvanuće uđoh u karaulu i legoh na kup slame, koju su bili Muhamedanci ondje ostavili.
San me lomio, a nisam mogao trenuti okom. Vrteći se s boka na bok, osjetih nešto tvrdo u slami.
Potražim, da vidim, što je.
Bijaše listnica, kakvu imaju častnici.
Otvorim ju, a iz nje izpane nekoliko pisama i jedna fotografija.
Gledam tu sliku i ne vjerujem svojim očima ; to je gospojica Agneza! Gle biesa, njezina slika u Bosni, u častničkoj listnici! Ah, žene!
Gledam, tarem oči, čudim se, ona je, da ona, Agneza, krasna gospojica, s kojom sam nekoliko puta govorio na Rieci, da, Agneza, u koju bijaše zaljubljen jedan od mojih suučenika, do ludila zatravljen.
Promatrajući Agnezinu sliku, sjetih se, kako sam jednom putovao s tom liepom gospojicom iz Rieke u Istru.
More bijaše tiho, gladko poput kristala, šumilo je i pjenilo se sam oko parobroda.
Na "kasaru" u hladu zastora, šetahu putnici i gledahu nas, Agnezu i mene, dok smo razgovarali o mojem prijatelju, naslonjeni na obor lađe.
Kad ju upitah, da li ga ljubi, osmjehnula se, a ja nisam mogao ništa razabrati u tom smiešku.
Uvjeravala me zatim, da mi je prijatelj previše zagledljiv u ženske glave, te da nije stalan u ljubavi.
Bijaše umukla, zagledavši se u more, što se je iskrilo u zadnjem rujnom prosjevu.
Pred nama bijaše ona bajna obala Ike, Opatije i Lovrana.
Šumice maslina i lovora, visoka Učka, zeleni rtovi i kukovi tihih uvalah, krš i siva mjestanca sve se ogledavalo u bistrih dubinah, preokrenuto, čarobno, a sada! - Pisma što sam našao u listnici, nisu bila zapečaćena. Uzmem jedno, pa počnem čitati :
" Mila ženice!"
Opet se čudim. Tko to piše? Pogledam podpis. To nije bilo ime moga prijatelja, ali sam poznao čovjeka, koji je bio podpisan u onom listu.
Agneza se dakle udala! Muž joj eto napisao list u Ključu, ali ga još nije bio zapečatio.
Bijaše on častnikom u pričuvi.
Izgubio je listnicu prve noći na straži kod karaule.
Kad se razdanilo, krenula je njegova pukovnija iz Ključa, te ju mi sretosmo, vraćajući se u tabor sa sedla.
Listnicu predadoh Agnezinom mužu. Odmah me prepoznao i veselo mi stisnuo desnicu.

Naša se pukovnija bila kašnje utaborila na strmini izpod ključkih klisura, jer je tlo dolje u ravnici, posred doline, bilo previše vlažno.

Uvijek bijasmo u službi, na straži, sad na jednom, sad na drugom briegu.

Meni bijaše drago, kad bi nas poslali na najviše vrleti, nad ključku tvrđu.

Sjedeći pod zidom zapuštene kule, promatrah prekrasnu okolicu.

Klisure se dižu okomito iz doline, a s druge se strane, prama sjeveru, obaraju na sitne obronke.

O neprijatelju ni glasa, a mi ni makac iz one doline.

Petnajstoga rujna u večer reče mi jedan častnik, da su naše patrole našle nekoliko mrtvaca u šumi nedaleko od tabora, pa ću ja sutra s četicom vojnika u onu šumu.

S vama će i četiri trgovca iz Ključa, domaći ljudi, oni će vam kazati, da li poznaju mrtvace, da li su oni mrtvaci Muhamedanci, ili možda Vlasi. Vi ćete pisati, kako vam oni trgovci kažu. Jeste li razumjeli?

Vojnici će pokopati mrtvace. Znajte, sutra, ranim jutrom, jeste li razumjeli? – ljutio se častnik.

Sutra dan u jutro pođosmo dolinom i počesmo uzlaziti na brieg.

Oni trgovci, koji su nas pratili, bili su "Vlasi".

Vojnici su nosili lopate. Kad se popesmo do jedne osamljene kuće, na lievoj strani vode Sane, na jednom začusmo, gdje nas zove vojnik, koji bijaše na straži.

Eno ih ondje; pokopajte ih – vikaše straža s glavice.

Još malo, pa eto nas pred mrtvaci.

Svi začepismo nosove i tjerasmo muhe od sebe rubci.

Devet su već dana ležali ondje oni mrtvaci.

Bilo ih sedam, ciela jedna muhamedanska obitelj.

Djevojčica u šarenih haljinah uvukla se u šikarje do same putine i tu je umrla.

Glava joj bijaše razmrskana, lice izjedeno, izranjeno, ustnice trule.

Roj se muha na njoj hranio.

Malo podalje od djevojčice svila su se u trulo klupko tri dječaka, a posred puta protegnuo se mršav i sied starac, njihov djed.

Šarene haljine već su gnjile na njem i visjele su mu sa trbuha kao niti, kao paučina.

Do njega se svalio otac one djece, krupan čovjek, razsječena lica, okrvavljene košulje.

Malo niže, baš posred putine, ležala je na leđima niz brdo, jošte mlada žena, bujna tiela, posve gola, ranjena na stegnu, na grudima i na čelu.

Bijaše biela poput sniega, samo gdje gdje modra, ponajviše oko vrata; valjda nije zaglavila kada i oni drugi, njezina djeca i njezin muž, nego kašnje.

Dođite bliže, gledajte grozota! – reče mi kapral naše pukovnije, koji bijaše ostavio stražu na briegu. Što je?

Pogledajte ovaj kolac. Grozno! A ko je počinio ovo nedjelo? – pitaše kapral.

Ja se približih k onoj mrtvoj ženi, a kapral stane rtom cipele na kolac i pritisne ga.

Drugi kraj kolca pane na zemlju i s njim mnogo crvi, koji se počеше miešati, iznenada uznemireni.

Okrenusmo lica od toga groznoga prizora....

Prekrasan dan bijaše osvanuo. Sa onoga se briega vidio naš tabor, ciela dolina.

Satnije se micahu, čuo se bubanj, trubile su trublje.

Trgovci koji su nas pratili, rekoše im, da poznaju one mrtvace, da je to neki Mujić i njegova porodica.

Naši momci zavalše mrtvace u šikarje. Ne ukopaše ih, nego baciše nešto zemlje na ono crvivo i trulo meso.

Desetorica "Vlaha", dođe u Ključ, da se prituže našem zapovjedniku, kako se nastanio u njihovu selu neki Hercegovac, ustaša, a oni da ga hrane i oblače već dugo vremena, pa mole, da ga mi uhvatimo. Taj je Hercegovac, bio u ustanku, što je planuo u Gabeli te kasnije zahvatio i jedan dio Bosne. Upitaše "Vlahe", da li je onaj ustaša pucao na našu vojsku, a oni rekoše, da se nije ni maknuo iz njihova sela, nego da je on prije četovao proti caru od Stambula...

Sljedeći dan uputi se jedan vod naše satnije u ono selo. Hodali smo punih šest sati, dok se napokon približismo k brežuljku, na kojem je bilo dvadesetak kuća. Da nas onaj ustaša ne opazi, vodili su nas "Vlasi" stazicom kroz šumu. Kad se izvismo u selo, svi se začudismo na pričeku; djevojke, pa onda mnogi drugi ljudi, ponudiše nas jabukami.

Bijahu odjeveni kao u svetak.

Razkolačiv oči, gledahu nas zapanjeno; nitko se nije usudio, da progovori.

Naš vodnik upita ljude za ustašu.

Odgovoriše mnogi u isti mah, da ga nije u selu, pa nam se počеше tužiti, kako ne će od njih u Hercegovini radi jedne liepe djevojke, te kako se je zavadio s mnogim momkom.

Starica nam kazivaše, da je i djevojka tomu kriva, jer da se je u njega zagledala.

A gdje je ta djevojka ? – upita naš momak staricu.

Eno je tamo pred svojom kućom. – Pogledasmo djevojku koja je sjedila na pragu po daleko od nas. Oborivši glavu, zagledala se u zemlju. Bijaše liepa.

U tom selu nije bilo ni jedne muhamedanske kuće.

Ljudi nas obkoliše i razgovarahu se s nama.

Kad se umorismo, htjedosmo u Ključ, jer tko da čeka na ustašu?

Naš vodnik mišljaše, da nas je ustaša vidio, pa utekao u šumu. Jedan nas domaćin nagovaraše, da počinemo u hladu, a ustaša da će bez sumlje doći.

Bijaše to otac one djevojke, koja je sjedila pred svojom kućom.

Eno Jovana! – oglasilo se prigušeno mlada djevojčica, opazivši ustašu u dolini.

Naši se momci došljaše do plota. Ustaša je lagano ulazio brežuljkom, idući uz živicu drača.

Vodnik nam reče da budemo tiho. Na jednom vrisnu ženski glas : - Jovane, bjež, ovdje su!

Ustaša se trže, pa udari u bieg. Naš mu vodnik viknu :

Stani! – Ustaša bijaše već blizu šume, ali u taj par prasne nekoliko pušaka, i on se svali u travu. Drhtnem od groze. Niz brežuljak trčala je vitka djevojka u bijelo odjevena i vapila : - Moj Jovane, moj Jovane! – Doletivši k njemu, zalomi rukama, pa se svije nad njim. Nas nekoliko momaka siđosmo u dolinu, da vidimo ustašu s bliza.

U malo se sjati cijelo selo oko Jovana.

Vidio sam, kad je izdahnuo. Bijaše stasit i liep momak, crnomanjast, orlovskog nosa, rude crne kose. Jedno ga zrno pogodilo baš u jabučicu na licu, a drugo u bok, jer mu košulja bijaše okrvavljena.

Ona djevojka stiskala je ruku svomu Jovanu i niema od boli upiljila mu oči u lice.

Jedna djevojčica, sudeći po sličnosti njezina sestra, moljaše ju:

Angjelijo, dođi, dođi! – Vremešan čovjek udari Angjeliju nogom u bok i iztisne kroz zube : -kučko, eto ti sada tvoga Jovana! – Rekoše mi, da je to otac jadne djevojke.

Bijaše tamna noć, kad stigismo u tabor, posve skršeni od onolika hoda.

XII.

U Ključu se dosta napatismo.

Kad nismo bili na straži, poslali bi nas u odaljena sela, da tražimo oružje u muhamedanskih kućah.

U Ključu nije bilo Muhamedanaca, bijahu se sakrili u šume, kako ljudi kazivahu.

Njihove su kuće bile žalostna slika.

Tri tjedna poslie okršaja stadoše se vraćati, a ja sam gledao onu povorku sa najviše klisure gdje sam bio na straži.

Mnoge su žene jašile, neke su držale u naručju svoje dojenče, bule hodahu lagano na uzkoj stazi nad Sanom blizu tvrđe, a muškarci su vodili konje za uzde.

Kad dođoše k svojim kućam, stadoše lamati rukama, posjedaše po garištu, čuo se plač djece.

Malo niže sterao se naš tabor.

Bijaše to u suton, koncem rujna. Hladan je sjever duvao, nebo se bilo zastrlo oblaci, misliš, planuo je silan požr u njihovih raztrganih okrajciah sa zapadne strane.

Bijagu u sredini sivi, a dalje tamnomodri, i tu ih prosiecahu munje.

Crna se naklopi noć, pa sve omrknu.

Naša se straža stisla među stienami do najviše, osamljene kule.

Malo čas, i silovit vikor zaurla oko drevne ruševine i obori se u dolinu, pa raznese daščare naših satnija.

Žarka munja bijaše sjevnula, grom prasnuo o vrleti, cieli je kraj zatutnjio.

U žarkoj se svjetlosti vidjela za hip munara u varoši, oni Muhamedanci trčali su oko svojih porušenih kućah, šuma na drugoj strani doline bila je zabelila, pomodnila pa pocrnila.

I opet sjevnu.

Pogledah naš tabor : satnije, kola straže, bačve, sve bijaše iskočilo iz mraka.

Sana se svijala u dolini, bila se pozlatila, pa zazelenila, i u čas sve izčeznu u mraku, i munara, i klisure i tabor, i tvrđa na nižoj vrleti.

U onu se tvrđu bio sakrio Stjepan Tomašević, zadnji kralj bosanski, kad ga je gonio Mahomet paša g. 1463.

Mahomet nije znao, da je kralj u tvrđi, ali se našao izdajica.

Stjepan se predao, uzdajući se u "slobodno" pašino pismo.

U zao čas.

Car je Muhamed II. vodio sa sobom nesretnoga kralja kao roba, a napokon dao mu odrubiti glavu.

Stjepanovu tvrđu svaki bi hip obasjala munja, razsvietlila bi ona pusta dvorišta i svaki zakutak, neke naherene stehe, visoke svodove i bršljan po debelih zidovih.

Gledajući onu tvrđu u žarkoj svjetlosti munje, sjetih se kralja Stjepana i strica mu Radivoja kako in na vjeri prevariše, kako im odrubiše glave.

Cielu je noć kidala oluja.

U jutro siđosmo sa vrleti u tabor, prošav uz tvrđu, koja je nešto slična gradu Trsatu.

Kao što šumi Sana pod Ključem, praši se Rječina pod frankopanskim kulami.

Kad nisam bio u službi, a to se riedko sbivalo, posjetio bih jednu "vlašku" obitelj, imućnu i štovanu.

Bio sam se upoznao s domaćinom u njegovu dućanu.

Vrlo se rado sa mnom razgovarao. Jednom me pozvao k objedu, a od tada nisam smio doći u varoš, a da mu ne posjetim obitelj.

Njegova žena, krupna gospoja, svaki me put nudila kavom.

Kći Milica, prekrasno djevojče u sedamnajstoj godini, sjela bi na šarenicu, i još joj ne bih odgovorio na jedno pitanje, a ona bi već što drugo htjela saznati.

Bijaše malena, ali punana, sva bujna i obla, a u pasu vitka i gibka.

Kadšto bi se naslonila na jastuk s laktom i bokom, i tiho se razgovarala, ležeći onako dražestno u svilenih, zelenih dimlijah.

Biele noge, biele kao snieg, ne bi ni posve metnula u papuče, sitne, zlatom izvezene.

Njezine su oči bile crne i velike, kosa valovita, crna ; kad bi na nju pao trak sunca, zasjala bi se nekom tamnom, vrlo tamnom modrinom.

Lice joj bilo oblo, nježno, gladko, bez sjaja, samo kadšto zadahnuto bliedim rumenilom, no ustanice uvijek crvene, uvijek vlažne, uvijek spremne na smiešak.

Taj smiešak sve plije i plije po njih i rubi ih i osvjetljuje, ali odmah izčezne, čim pogleda djevojka svoga brata, koji je ležao u postelji, u istoj sobi.

Malom Dimitriji bilo je pet godina.

Isti dan, kad se zametnulo kreševo, pogodilo je maloga tane, ne zna se, da li naše ili muhamedansko, u desno rame.

Dimitrija bi ranjen u svojoj kući.

Liečio ga je nadliečnik naše pukovnije, ali sve uzalud.

Mali je Dimitrija umro, a Milica i njezina mati zatvoriše mi pred nosom vrata, kad ih htjedoh posjetiti, koji dan poslije pokopa.

XIII.

Jednoga mi dana javiše, da me zove četnik, major.

Ja u čudu.

Uredim se malko, pa pođem k tomu četniku. Kad stanem pred njega, kažem mu svoje ime.

Vi poznate put odavle do Banja Luke ? . upita me četnik i promjeri me od pete do glave.

Na službu, poznam.

Odmah da mi se pripravite na put. Jeste li razumjeli ?

Ja šutim.

Jeste li razumjeli ? – zakriešti četnik.

Na službu, jesam.

No hvala bogu! Nisam znao, da ste tako glupi! Odmah s nosite u Banja Luku, k sudu brigade. Opet ste “komandiran”, imenovan, tumačem kod suda.

Sat za tim bio sam na kraju ključke doline.

Na obuku ceste jošte se jednom okrenuh i pogledah brežuljak, gdje je ostao Ernesto.

Oko podne pođoh u Čađavicu i tu se orkiepih i odmorih.

Još nisam hodao sat od Čađavice, kad stigoh jednog kirijaša. Pitam ga, kamo ide, a on mi reče, da ide u Banju Luku.

Umolih ga, da me uzme k sebi.

Kirijaš kimne, da sjednem.

Na kolih bilo je siena za ona dva kljusea, što su nas s težkom mukom vukla.

Kirijaš bijaše Muhamedanac, čovjek od kojih trideset godina, sitan, mršav, kozičav, balav, izranjenih ustnica, ni dlake na licu.

Govorio je tiho i ponizno, i sumljivo se na mene uzirao crvenim, krmežljivim očima.

Bijaše to nečiji sluga, otrcan, poderan, sve krpa do krpe.

U noć se izvismo na jedno sedlo, gdje bijaše vojnička štacija.

Tu je bila sila kola.

Moj kirijaš razpregne konje, okrene ih glavom u kola, da grizu sieno.

Noć bijaše studena na onom golom briegu.

Kirijaš i ja legnemo u kola, pokrijemo se sienom i stisnemo se jedan uz drugoga.

Usnem kao zaklan.

Negdje se kasno u noći naglo tržem, osjetiv veliku bol u nozi.

Sjednem. I kirijaš se probudi..

Što je, more ? Spavaj mirno! – ljutio se.

Strašno me bolio palac na desnoj nozi. Ah, ti kljuse! Da, ugrizao me konj, koji je jeo sieno, što mi je bilo nad nogama.

A gdje ti je pamet ? Čemu si noge opružio ? – ukori me kirijaš.

Sidem na zemlju. Na sedlu, malo podalje od nas, bilo je desetak kirijaša oko ognja.

Došepesam k njima.

Velik je plamen buktio. Sjednem i izujem čizmu; noga mi bila okrvavljena, nokat na palcu strt.

Očistih i povezah ranu, pa se povalih na zemlju i opet usnuh.

Nisam dugo spavao, jer sam drhtao od studeni.

Oh zoro, gdje si bila one noći!

Neki su se kirijaši bili već razišli.

U osvitak opazih oveliku daščaru, a iz nje izpane šior barba, koji je prije imao kantu u tvrđi banjalučkoj. Šior barba nakne neke daske i odkrije tako cieli niz boca i čašica.

Bilo je tu kruha, sira i slanine.

Oho ! Dakle živ! Ah, patniče moj, vidjeli ste vruga u Ključu!

A kakav ste to, kao da su vas iz groba izvukli! No, no, sve će se zaboraviti. Brrr! ala je studeno! Gle, svi su briegovi bieli od mraza. Imam izvrstne šljivovice. A što šepate?

Kazoh šior barbi, da me je konj ugrizao.

No, još i to! A kamo idete?

U Banja Luku, k sudu.

Amo desnicu – reče mi šior barba, upilji mi oči u lice, pa nakon stanke :

Prijatelju, oprostite, što sam onako s vama govorio, znate kad su vas zvali k sudu u Banjoj Luci.

Kašnje mi rekoše , tko ste.

Ne zamjerite! A sada zapoviedajte: evo imam likera, sira, slanine, što god želite.

Dobro se okriepih, napunih svoju bocu šljivovicom, torbu hranom.

Hoću da platim, tražim listnicu u džepovih, ne ima je, te ne ima.

Šior barba, izgubio sam novac.

Koga biesa ? A koliko?...

Trideset forinti.

Da vam ih nije tko ukrao?...

Moguće.

Zovemo kirijaša, s kojim sam spavao na kolih.

Šior ga barba uhvati za vrat, a za tim obađe.

Kirijaš škripaše zubi od biesa. Rekoh šior barbi, da ga pusti.

Novac su mi ukrali oni drugi kirijaši, koji su bili oko ognja.

Tako mislim.

U suton stigoh u Banja Luku, s kozičavim kirijašem.

Putem nije se htio razgovarati. Bijaše uvrieđen taj "balija".

XIV.

Već bijaše unoćalo, kad uđoh u banjalučku tvrđu.

Ne našav nikoga u pisarni vojničkoga suda, najavih se kod profoza.

Tamnica bijaše u prvom dvorištu tvrđe.

Profoz pozva kaprala, zapovjednika "ključara", pa mu reče, pokazav na mene :

Ovaj će s vama spavati. – Kapral me odvede dugim hodnikom u svoju sobicu, nekakvu daščaru s malim prozorčićem.

Čim upali svieću, opazih, da je pripit.

Bijaše liep i stasit čovjek, crnih brčića, guste i rude kose. Legosmo.

U malo saznah, da je kapral živoder grada Trsata i da je taj zanat baštiniio od svoga djeda i otca.

Pripoviedao mi, da mu se i žena razumije u taj posao, pa kako lovi pse, kako ga psi poznaju i u svečan dan, kad preobuče u čiste haljine poslie kupanja.

Če i me vede, šubito lajo (ako me vide, odmah laju) – kazivaše mi taljansko – kranjskim jezikom.

Sa zanosom je govorio o svojem zanatu, oči mu sievahu, sav se bio uzrujao.

Sjenuv na postelji, mahaše rukama, sakrivaše ih iza leđa, kao da drži zamku, pa se k meni prigibaše i živo me gledaše.

Naglo bi protegnuo ruku prema mome vratu i još naglije bi ju uztegnuo, kao da me je uhvatio.

Gledah ga malko zapanjeno, a on se smijao, otkriv velike i biele zube.

Napokon usnuh i snivah, da čujem lavež sviju pasa grada Trsta.

Sutra dan uranim, pa pođoh u pisarnu vojničkog suda, koji je sada bio blizu tamnice.

Onaj mršavi pisar vrlo se razveseli, opaziv me, ali mi dugo ništa ne mogaše reći, jer ga je gušio suh kašalj.

Bijaše slaba zdravlja, bled, upalih lica, kost i koža.

Napokon mi reče, da su onoga staroga auditora nekamo premjestili, ali i novi da nije baš zločest.

Okolo jedanaest bane u sobu visok čovjek, dobro ugojen, rumena lica, plavih očiju, kose gladko počesljane.

Zirnu u mene i upita:

Vi ste tumač? – Odgovorih, da je tako.

Auditor ogledavaše svoje biele i tuste ruke, a onda nam reče, da izpitamo neke uznike i da sastavimo zapisnike.

Pročita dva – tri spisa, pa se maši iz sobe, mahnuv nam rukom.

Pisar pogleda za njim i reče mi :

Uviek se tarokira.

Tri sam mjeseca ostao u Banjoj Luci, u onoj tvrđi.

Svaki smo dan izpitali najmanje desetak ljudi.

Iztrage se nisu zavlačile: u dva dana pukla bi osuda. Koliko nevolje! Nesretnici bijahu većim dielom "Vlasi".

Čuo sam dosta grozota.

Bilo ih u zatvoru radi umorstva, radi grabeža, paleža, krađe, radi svakovrstnih zločina.

Jednom osudismo na smrt mladića od kojih osamnajst godina, jer je objesio u šumi svoju svast, koja se nije htjela podatii njegovoj pohoti.

Njegov brat, koji je onako izgubio svoju mladu ženu, bio je kod suda kao svjedok.

Na stotien sam ljudi upitao, a malo tko bi znao, kako se zove njegov rizik.

Ne znam – odgovorio bi "Vlah".

Kako da ne znaš? Govoriš li turski?

Ne znam ja turski. Evo ovako se krstim.
Govoriš li srbski?
Jok, ne govorim.
Kako dakle govoriš?
Kako i ti, kao ovaj komšija – rekao bi, pokazav koga drugoga obtuženika.
Govoriš li bošnjački?
E, bit će, da je tako, da bošnjački.
Tako mi odgovarahu ljudi, koji žive u selih, među planinama.
Nekoji Muhamedanci rekoše mi, da govore hrvatski.
Kad bi to upitao koga varošanina “Vlaha”, recimo banjalučkoga trgovca, odmah bi kazao, da govori srbski.
A tko ti veli, da govoriš srbski?
Tko mi veli ? Čovječe, nije naš parok luda!

U prosincu bijaše pao debeo snieg, a za tim stegnu kruta zima.
Pisar i ja spavasmo na istoj postelji u studenoj pisarni suda.
Naša vojska bješe našla u turskoj bolnici, koja je bila u tvrđi, silu pokrivala, a mi se pokrivasmo timi
gunjci, da ne poginemo od zime.
Kano da me koža svrbi, kad se sjetim.
U svakom gunjcu bijaše na hiljade gladnih životinjica, koje čovjek pozorno traži, a ne želi da ih nađe.
Ta nas gamad nemilo grizla.
Čuo sam, da se čovjek priuči i na batine, ali ja se nikako nisam mogao priučiti na one svestrane navale,
što trajahu ciele noći.
Kad sam bio gimnazijalcem, vrisnuo bi često na mene neki profesor, rodom kajkavac:
Ne buš miran ? Marš na polje, ti vušljivec.
Ja nisam bio kao gimnazijalac ono, što mi je rekao profesor, nego mnogo godina kašnje, u Bosni.
U jutro pošao bih k profozu i kazao mu imena nesretnika, koje bi kašnje straža dovela k sudu.
Na dugom hodniku u tamnici bilo je pet soba, odkle se čuo mukli šapat.
Prva soba bijaše natrpana “Vlasi”.
Kadšto ih bilo pedeset u njoj.
Ležahu ti jadnici na podu od opeka sve jedan do drugoga, modri od studeni, blatni, otrcani, strašna lica,
upala i blieda i sgrčena.
Staklo na prozorih bijaše razlupano, u sobu upadaše mrzli noćni zrak i tjeraše sapu kroz malenu luknju na
vratima.
Kad bi se otvorila vrata, sjeli bi oni ljudi i gledahu staklenim očima bodeže naše straže.
Bijaše kruta zima.

U drugih sobah bili su otmeni Muhamedanci, nekoliko begova, a među njima i Ragib beg Džinić, pa i
omar Fasil Efendija, upravitelj vakufa, džamijskih dobara.
Ragib beg, krasan mladić, ponosan, bistra uma, uvijek bijaše ljubezan i veseo.
Ta gospoda mogla su šetati u tvrđi do mile volje, ali su riedko izlazili iz svojih soba.
Imali su u zatvoru svoje šarenice, jastuke, svu udobnost, a hranu dobivahu od kuće.
Svake sam se večeri s njima igrao na “mice”.
Tako zovu oni jednu igru, poznatu pod imenom “trice” ili “mlina”.
Tko dobije, eto mu deset cigareta.
Omar Fazil Efendija bijaše krupna ljudesina, tamna lica, kratke guste brade, očiju poput žeravice.
Haljine mu bijahu od najfinijega sukna, izvezene zlatom, a turban biel kao snieg.

On je nosio dug kaftan.

Rodom bijaše Afrikanac, ali je već petnajst godina živio u Bosni.

Liepo je francuzki govorio.

Svaki bi mu dan došli u posjet sinovi, dva mala vragoljana.

Kad su bili doma zločesti, poslala bi ih majka u tamnicu sa slugom, koji bi javio Fasil Efendiji, da majka želi, da ukori djecu.

Otac bi ih tada šibao na hodniku tamnice.

Nikada nisam čuo iz ustiju one bosanske gospode nepristojne rieči, a kami li kakvu psovku.

Onako plemenita i otmena govora nisam jošte čuo u našem narodu.

Kad bi se neki naši vojnici grdili, kad bi psovali jedan drugomu boga, majku i otca, oni se begovi zgražahu.

Fasil Efendija drhtaše od biesa i oštro ih je korio.

Negdje u prosincu pustiše begove iz zatvora.

Fasil Efendija često me pozivao k sebi. Kadšto se razgovarasma do kasne noći.

Njegova kuća bijaše preko Vrbasa, u krasnom vrtu.

Jedne večeri stupim u njegov bogati kafeodžak i usupnem se malko.

U liepoj ukrugloj sobi bijaše do dvadeset begova iz Sarajeva i južne Bosne.

Bili su na putu u Beč, pa posjetiše najuglednijega čovjeka u Banjoj Luci.

Sjede gospoda na okolo po široku crvenu divanu, svi se sjaje u zlatu i svili, a ja ne znam, što ću s trošnih i zaprljanih haljinah, ne znam, bih li ostao ili uklonio se.

Domaćin reče gospodi nekoliko turskih rieči, a na to me svi pogledaju, nasmieše mi se ljubezno i pozdrave me.

Fasil Efendija potepa me rukom po ramenu i kimne mi, da mu sjednem uz koljeno, pa mi ponudi cigaretu, kad nam sluga donese kavu.

Među onimi begovi bijaše jedan vanredne ljepote, prekrasno odjeven, a sjedio je na divanu neizrecivo otmeno, gospodski.

Bio je svukao kaftan.

Košulja mu bila svilena, na njezinih rukavih bile su pruge modre i narančaste boje, u desnici je držao zdjelicu kave, a bielimi prsti ljevice cigaretu.

Mladi taj beg uvjeravše banjalučku gospodu, da je Sarajevo, njegovo rodno mjesto, mnogo ljepše od Banja Luke.

Govorio je s velikim žarom i uzhitom i pratio je svoje rieči gospodskim kretom ruku.

Divio sam se njegovu jeziku i naglasu, odkrio mi toliko neslućenih ljepota narodnoga govora.

Onakovih opisa ne ima u našoj književnosti.

XV.

Pukovnija, u kojoj sam služio, bijaše već otišla iz Bosne, svaki sam dan molio kapetana auditora, da me pusti doma.

Polovicom prosinca nađosmo tumača, ali ja nisam odmah smio otići, jer je trebalo, da podučim svoga nasljednika u koječem.

O podne 23. prosinca reče mi kapetan :

Sad ste slobodni. Možete kući, kad vas volja. – Malo za tim sastah se na ulici sa Fasil Efndijom i javih mu, da odlazim iz Bosne.

On me pozva na večeru.

Kad se smrač, stupih u kuću Fasil Efendije.

Pri stolu bijasmo sami.

Gospodskom me počastio večerom.

Molio me, da pijem izvrstan šampanjac.

On je srkao samo kavu. Dugo se razgovarasma, a onda umukosmo. Omar Fasil Efendija gledao me zamišljeno .

Što me gledaš? – upitah ga.

Daj mi ruku – reče mi hrvatski, a onda nastavi francuzki: - tvoja majka i tvoj otac čekaju te; bit će veseli, kad im dođeš u kuću.

On opet umuknu. Lice mu bilo tužno, ustne mu drhtahu

I ja ću otići iz Bosne – reče mi drhtavim glasom.

A kamo ćeš?

Ne znam. Možda u Carigrad – slegne ramenima, zamisli se i spusti glavu na dlan desnice.

Uzdahne za tim, podiže glavu i pogleda me.

Bit će ti studeno na putu – reče mi tiho sin Afrika.

Lako ću i to pretrpjeti.

On me gledaše dugo vremena, a napokon ustade i zagrlj me.

S Bogom, dragi. Bog te čuvao! – reče mi francuzki i opet me poljubi.

Jošte ga pogledah. U crnih su mu se očijuh sjajile suze.

U osvitah se opremih, pozdravih se s pisarom, pa udarih put sjevera cestom, što vodi u Berbir na Savi. Bijaše kruta zima, led mi pucao pod nogama, a hodao sam naglo, veselo, kao da sam se okrilatio. Sunce je sijalo s vedra neba, led je stajao popuštati oko podne, a ja hrlim i hrlim, da ugledam što prije Savu.

Već se sunce nagnulo k zapadu, kadme stiže neki kirijaš s praznimi koli.

Čekaj! Kamo ti? – viknuh.

U Berbir.

Skočim na kola. Kirijaš se napio šljivovice.

Nemilosrdno je tukao konje, kola su skakala preko graba.

Htio sam mu uzeti bič, ali ne da on.

“Vlah” se za tim malko raztriezni.

Već bijaše suton, već se vidio Berbir.

Al eto jada! Desetak je vojnički kola dolazilo nama usuprot.

Pazi! – velim kirijašu.

Ne boj se – veli on i opali konje.

U isti hio udarismo o vojnička kola.

Vojnički se konj prestraše, skoče na stranu, a kola se svale s ceste u blatnu kaljužu.

Tri Magjara odlete u snieg i stanu biesno psovati.

Izvuku se iz sniega, pa udri bičem po mojem kirijašu.

“Vlaha” oblije krv.

Udaljih se za sto koraka, pa stadoh i okrenuh se...

Oko mene sterala se ogromna ravnica, pusta i tužna, pokrivena sniegom kao mrtvačkim plaštem.

Jedni su Magjari tukli Vlaha, te se čuo njegov jauk, a drugi su se natezali, da izvuku svoja kola iz blata.

Ja pohrlih prama Savi u uvjerenju, da će prestati onaj jauk i da ne će Magjari izvući iz blata svojih kola.

Pod puškom, Zagreb, 1889.